

УДК 821.161.2.09:[929Шев:929-055.2Ускова](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-32>

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВЗАЄМИН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
З АГАТОЮ УСКОВОЮ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ШЕВЧЕНКІАНІ
(СТАТТЯ ПЕРША: ШЕВЧЕНКІАНА 1960-Х)**

**INTERPRETATION OF THE RELATIONSHIPS
OF TARAS SHEVCHENKO AND AGATA USKOVA
IN THE LITERARY SHEVCHENKO STUDIES
(ARTICLE ONE: SHEVCHENKO STUDIES OF THE 1960S)**

Поліщук В.Т.,

orcid.org/0000-0002-9090-8324

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

Ця розвідка написана за системним дослідницьким проектом «Інтимно-любовні дискурси в українській літературній шевченкіані». Така проблематика досі не ставала предметом поглибленого студіювання саме в різножанрових художньо-біографічних творах про Тараса Шевченка. У низці шевченкознавчих праць, у тім числі в Шевченківській енциклопедії, констатована свідомо неувага дослідників до названої проблематики задля ширшого показу соціального простору буття українського генія. Тут зауважено, що така практика призводила до збіднення і спрощення образу Шевченка, в реальному житті якого стосунки з жінками відігравали неабияку роль. У статті проаналізовано творчі інтерпретації авторами життєписних творів про Шевченка історії взаємин Тараса Григоровича з Агатою Усковою, детально простудійовано її джерельно-документальну базу, відзначено особливості суспільно-побутового контексту (власне, цілком підневільного становища Шевченка в солдатчині), за якого розгорталася вказана історія. Зауважено, що наявність достатньо широкої джерельної інформації (листів, «Щоденника», літературних і малярських творів) про взаємини Шевченка та Ускової обмежила можливості художніх домислів чи вимислів щодо них. Водночас підкреслено, що те ж багатство джерельної бази зумовило цілу низку доволі схожих інтерпретацій аналізованої історії у творах шевченкіани чи в небагатьох студіях, написаних на тему «Шевченко і жінки», скажімо, в публікаціях Юрія Ковтуна, Мирона Козака, Станіслава Реп'яха. У статті першої основна аналітична увага зосереджена на різножанрових творах шевченкіани 1960-х років – відповідних творах Оксани Іваненко, Любові Забашти, Бориса Вадецького, Григорія Донця, Єжи Єнджеєвича, Василя Шевчука. Власне, у їхніх творах зароджувалось художньо-документальне осмислення інтимної сфери буття Шевченка.

Ключові слова: шевченкіана, інтимно-любовний дискурс, Шевченко, Ускова, заслання, роман, поема.

This article was written according to the systematic research project “Intimate and Love Discourses in the Ukrainian Literary Shevchenko Studies”. Such issues have not yet become the subject of in-depth study, precisely in various genre artistic and biographical works about Taras Shevchenko. The conscious inattention of the researchers to the mentioned issues for the sake of a broader display of the social space of the existence of the Ukrainian genius in several Shevchenko studies works, including the Shevchenko encyclopedia, was ascertained. It is noted here that this practice led to the impoverishment and simplification of the image of Shevchenko, in whose real life the relations with women played a significant role. The article analyzes the creative interpretations of the history of the relationship between Taras Hryhorovych and Agata Uskova by the authors of biographical works about Shevchenko, studies its source-documentary base in detail, notes the peculiarities of the social and everyday context (in fact, of Shevchenko’s completely servile position in the soldiery), during which the specified story unfolded. It was noted that the availability of sufficiently broad source information (letters, diary, literary and painting works) about the relationship between Shevchenko and Uskova limited the possibilities of artistic conjectures or fictions about them. At the same time, it is emphasized that the same richness of the source base caused several quite similar interpretations of the analyzed history in the works of Shevchenko studies or in the few studies written on the topic of “Shevchenko and women”, e.g., in the publications of Yuriy Kovtun, Myron Kozak, Stanislav Repyakh. In the first article, the main analytical attention is focused on the multi-genre works of Shevchenko studies of the 1960s

to the great anniversaries of Taras Hryhorovych in 1961 and 1964: the corresponding works of Oksana Ivanenko, Liubov Zabashka, Borys Vadetskyi, Hryhoriy Donets, Jerzy Jędrzejewicz, Vasyl Shevchuk. In their works, an artistic and documentary understanding of the intimate sphere of Shevchenko's life was born.

Key words: Shevchenko studies, intimate love discourse, Shevchenko, Uskova, exile, novel, poem.

Постановка проблеми. Літературна шевченкіана, різножанрова та різнопроблемна, вже тривалий час є важливою складовою частиною не тільки біографіки, а й усього українського письменства. Те ж саме можемо сказати і про наукове шевченкознавство в контексті всього національного літературознавства. Писемна шевченкіана перманентно поповнюється новими творами, яких за приблизними підрахунками всього налічується близько десяти тисяч.

Царина літературної шевченкіани не позбавлена уваги дослідників, але в ній досі лишаються окремі проблемно-тематичні сегменти, які з різних причин оминалися чи майже оминалися увагою критики. Один із таких сегментів – інтимно-любовна тематика в шевченківській біографіці, така собі апокрифічна тематика, творча й дослідницька увага до якої не заохочувалась. «Біографи поета, – мовлено в Шевченківській енциклопедії, – зазвичай оминали епізоди особистого життя Шевченка, надаючи безумовну перевагу його суспільному образу» [1, т. 6, с. 622]. Між тим інтимна складова частина становила важливу частину буття Т. Шевченка. Осмисленню цієї проблемно-тематичної сфери, зокрема в частині Шевченкових взаємин із Агатою Усковою, присвячена наша студія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вище мовлено про тривалу в часі неувагу дослідників до питань особистого життя Шевченка та його інтерпретацій у творах шевченкіани. Не одне десятиліття чи не єдиним серйозним джерелом у темі була монографія М. Шагінян і розділ «Любов» у ній [2]. Тільки в роки незалежності за умов творчої свободи з'явилися дослідження відповідної спрямованості, зокрема есей С. Реп'яха «Марево (Т.Г. Шевченко і жінки)» [3], праці Ю. Ковтуна «Кохані жінки Шевченка» [4], М. Козака «Дано любить, терпіть, страждать...» [5], стаття Н. Наумової та С. Реп'яха «Жінки в житті Тараса Шевченка» [6], низка газетних і журнальних публікацій. Практично всі вони базувалися на окремих творах Шевченка, його «Журналі», а також на спогадах сучасників. Лише Ю. Ковтун у своїй праці частково покликався до окремих творів літературної шевченкіани. Публікації ж у журналах і газетах часто майже повторювали одне і те ж, мали суто популяризаторський характер інколи з претензіями на сенсаційність.

Системне дослідження інтимно-любовних дискурсів уже саме собою має наукову новизну, таку ж саму **новизну й актуальність** має аналіз означеної проблематики в літературній шевченкіані як об'єкті студіювання.

Метою статті є дослідження творчих інтерпретацій історії приватних взаємин Шевченка з Агатою Усковою, їх ролі в житті поета-художника за солдатчини, реалізації в них жанрових рис художньо-документальної біографіки.

Виклад основного матеріалу. Ця історія певною мірою подібна до історії з Варварою Рєпніною у тому сенсі, що про неї збереглися майже вичерпні документальні відомості, у тім числі й відповідні спогади від самої героїні Шевченкового захоплення, її доньок, а також документи з-під руки Тараса Григоровича. Така обставина, звісно, присутньо вплинула на можливості інтерпретацій стосунків Шевченка й Ускової, стримувала можливі польоти творчої фантазії біографів-белетристів.

У всьому зазначеному документально-спогадовому й дослідницькому багатстві висвітлено й аналітично оцінено практично весь плин і всі смислові контексти взаємин Шевченка з Усковою, а ширше – з Усковими: і службово-солдатський, і родинно-інтимний (щодо Агати, дітей Ускових), і творчий, хай і заборонений Шевченкові, але такий, що все ж тривав. О. Кониський і П. Зайцев, М. Шагінян і С. Росовецький, інші шевченкознавці помітну увагу приділили у своїх студіях цій сторінці невольницького буття поета-художника. Зовсім недавно ґрунтовну

розвідку про стосунки Шевченка з Агатою Усковою «Тарас Шевченко: «Я полюбив її піднесено, чисто, всім серцем...» опублікував у тижневику «Слово Просвіти» сучасний авторитетний шевченкознавець Володимир Мельниченко [7], широко цитуючи в ній і листи самого поета, і численні згадані вище документальні джерела. Усі згадані й незгадані публікації тепер доступні, тому можемо спрямувати до них усіх, кого ця тема цікавить.

Але ж і в цій нашій розвідці вважаємо за доцільне означити хоча б такі собі контекстуальні опорні контури тих обставин, за яких тривали взаємини Тараса Григоровича й Агати Омелянівни. Саме так їх переважно іменують у джерелах і дослідженнях та в низці художньо-документальних творів.

Свого часу М. Шагінян, мовлячи про роки Шевченкового буття в Новопетровському укріпленні, зацитувала рядки листа поета до А. Козачковського: «Нужно бы вам написать о нравственном моем житьи-бытьи. Но оно так скверно, что и писать не хочется, а коли говорить хорошего нечего, то лучше молчатъ» [2, с. 146]. Дослідниця додала свій вельми жорсткий коментар до цитованої Шевченкової фрази із проєкцією на його постать: «Людина з найглибшою потребою кохання і шлюбу, з ніжною і чистою душею, з селянським інстинктом побудувати сім'ю, Т. Шевченко десять років на засланні був приречений на «публичную жизнь» солдата, на прозорі стіни казарми, на зведення глибокої людської потреби до грубого «вдоволення нужди, що практикувалося в казармах як частина солдатського побуту» [2, с. 146]. Тут же письменниця цитує ще фразу з листа до того ж А. Козачковського, де Т. Шевченко заявляє, що «<...>но в отношении П а н и К и п р и д ы , право, не грешен<...>». Щодо попередньої «загальносолдатської» цитати треба зауважити, що друзі Тараса Григоровича, а їх таки було немало, в тім числі з-поміж офіцерів, намагалися полегшити побут поета-художника на засланні. До таких очевидних Шевченкових симпатиків належали й Іраклій та Агата Ускови. М. Шагінян, маючи на увазі саме Агату, нотує в монографії: «Та ось взимку 1854–1855 року йому (Шевченку – В. П.) знову блиснуло кохання, справжнє, велике, – і обірвалось» [2, с. 146].

Біограф Т. Шевченка О. Кониський, мовлячи про той же час і простір, про тих же людей, трохи м'якше, ліричніше окреслює відповідний контекст і мотивує поведінкову лінію Тараса Григоровича: «Змученому, пораненому, відчуженому від людей ніжному серцю поета зовсім натурально було закохатися в молоду, освічену і симпатичну жінчину<...>».

«Згадаємо, що впродовж семи років Шевченко майже не бачив жіночого товариства, а він його так любив! він любив огрійливе тихе слово жіноче!... Він сім років не бачив того зоряного світу жіночих очей, що гріє серце, бадьорить дух, веселить життя!.. І от по сімох роках темрявих мигнув перед ним ясний промінь жіночих очей: він почув голос теплий, почув віяння тієї незримої сили, що, йдучи з жіночого серця, надає енергії, надії, надає животворної сили і бажання жити. Агата Омелянівна явилась перед страдальником-поетом, немов посланниця самого неба. Прості, сердешні, привітні відносини до Тараса повинні були «святим огнем» запалити йому серце... Було б зовсім не натурально, коли б він не закохався...» [8, с. 354]. Далі біограф цитує уривки з Шевченкових листів до Бр. Залеського, у яких Тарас Григорович виповідає свої захоплені почуття до молодої жінки, зокрема й таке прямослівне: «Я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією благородною душею» [8, с. 355]. Дослідники, біографи, той же О. Кониський, скажімо, практично в один голос зауважують, що до суті цього Шевченкового почуття «ні на макове зерно не примішувалося гріховної думки». І П. Зайцев, і Б. Сушинський, і С. Росовецький мовлять про платонічне кохання поета, саме його, бо з боку реальної Агати Ускової цілком очевидно були тільки почуття щирої прихильності й поваги, можливо, і вдячності за Шевченкову непідробну любов до дітей Ускових, котрі теж любили «лисого дядю» чи «дядю Горича».

Не варто, певно, тут за джерелами переповідати про зародження й розгортання Шевченкових взаємин з Агатою, бо вони майже скрізь виписані дуже схожими, з використанням одних і тих же цитат і спогадів. Деякий смисловий різнобій спостерігаємо в оцінках причин припинення

стосунків. У деяких джерелах, зокрема радянського часу, така собі критична тінь покладена на жінку, яка, мовляв, розчарувала Шевченка деякими своїми вчинками, «спровокувала» ними різкі його судження щодо неї. Але в низці студій, особливо з останніх десятиліть, більше йдеться про невинуватість і несправедливість отих різких Шевченкових оцінок Агати. Скажімо, в розвідці В. Мельниченка мовлено і про «синусоїду» почуттів митця до молодої жінки: «На початку знайомства з жінкою Шевченко підніс її до захмарної висоти, до *«благодаті Божої»*, чого вона не просила й не прагнула, а невдовзі звергнув у *«баговиння моральної пустоти»*, в безодню домашніх напівдіюток і *«полнів»*, що було вкрай несправедливо. М. Шагінян вважала навіть, що «Тарас Григорович не лише розчарувався в Агаті Омелянівні, а й сильно зненавидів її. Не можу з цим погодитися. Романтичний і мудрий поет у глибині душі насправді все розумів і розстався із Агатою Омелянівною по-доброму, всі його негативні судження й емоції, звинувачення й лементування залишилися в Щоденнику та повістях» [7, с. 13].

О. Кониський, знову ж, по-своєму витлумачив такий-от фінал аналізованої історії: «Не можна не гадати, що таке поводження Агати Омелянівни (не пояснене нею припинення прогулянок із Шевченком – В. П.) вразило Шевченка більше, ніж гра її в карти, і значно охолодило його кохання; хоча й без того б кохання його неминуче повинно було охолонути. Не ті вже года були! В пошматованому серці поета не можна було довго і з однаковою силою палати огню кохання. А проте до самого виїзду Шевченка з Новопетровського між ним і Агатою Омелянівною збереглися найліпші дружні відносини» [7, с. 356]. Вочевидь, не з усім із цитованого можна погодитися беззастережно, зокрема і щодо «не ті года» (Шевченко мав трохи за 40!), «пошматованого серця», «огню кохання». Але позиція біографа була саме така, хоча саме О. Кониський влучно спостеріг і швидко влюбливість Шевченка, й таке ж швидке згасання любовних почуттів з якоїсь одному йому властивої причини чи й безпричинно.

Такі реальні колізії конкретної любовної історії Шевченкового життя були достатньо цікавим «стартовим» матеріалом для її творчої інтерпретації в літературній шевченкіані.

Утім, перш ніж аналізувати творчі інтерпретації згаданої історії Шевченка та Ускової, варто звернути увагу на ще один аспект їхніх відносин, адже він теж може належати чи й належить до категорії інтимних. Маємо на увазі взаємини Тараса Григоровича зі всією родиною Ускових, що теж вельми важливо щодо облаштування особистого, приватного життя українського поета й художника в найтяжчий, мабуть, період його буття.

У численних шевченкознавчих студіях та у творах про митця наголошено на Шевченковій окремішності-самотності, на цьому його самовідчутті навіть у колі добрих друзів чи знайомих. Власне, така була природна доля генія. Так само в багатьох різних джерелах про Шевченка зауважено на його органічній любові до дітей, на вмінні знаходити з ними спільну мову в забавах, іграх, бесідах тощо, а ще на бажанні створити сім'ю, бажанні, яке щодалі наполегливіше й гостріше проявлялося в ньому, зокрема і від споглядання буття інших родин. Увесь цей «букет» рис і бажань поета-художника так чи інакше проявився у взаєминах із родиною Ускових, не з самою тільки Агатою. Якщо поглянути під таким кутом зору на Шевченкові стосунки з іншими жінками «до» і «після» Агати, зокрема й на стосунки з Ганною Закревською, де проглядаються схожі контури ситуації, то обставини й атмосфера взаємин із Усковими в Новопетровському укріпленні бачаться унікальними.

Так, Іраклія Ускова після призначення комендантом Новопетровського укріплення Шевченкові друзі просили прихильно поставитися до заслання. Комендант і його молода дружина були достатньо демократичними і прогресивними людьми свого часу, аби сформувавши відносно сприятливі для Шевченка умови життя, але саме щира поетова любов до дітей Ускових – спочатку до Дмитрика, а згодом до малих доньок, а також зворушлива прив'язаність дітей до «дяді Горича» зумовила дуже прихильне, дружнє ставлення старших Ускових до Шевченка, в тім числі і ставлення Агати. Показово, що в інтерпретаціях окремими письменниками цієї історії до сюжетів уведено й образи дітей Ускових, картини Шевченкового спілкування з ними.

Немалою мірою родинна атмосфера Ускових розраджувала й Шевченкову самотність. Вочевидь, форма платонічного кохання Шевченка до Агати, про яку пишуть дослідники, зумовлена тою ж сімейною атмосферою Ускових, а можливо, й сімейною гармонією, яку поет не вважав за можливе якось порушити. Цілком певно, що він закохався в молоду комендантшу, про що свідчать хоча б широко цитовані уривки з листів до Бр. Залеського (скажімо: «Эта прекраснейшая женщина для меня есть истинная благодать Божия. Это одно-единственное существо, с которым я увлекаюсь иногда даже до поэзии. Следовательно, я более или менее счастлив, можно сказать, что я совершенно счастлив, да и можно ли быть иначе в присутствии высоконравственной и физически прекрасной женщины?» [9, с. 84]). Та за всієї своєї емоційності й закоханості Шевченко в іншому листі до цього ж адресата наголошував на платонічній етичності й піднесеності своїх почуттів до Агати («Не допускай, друже мой, и тени чего-либо порочного в непорочной любви моей» [9, с. 87]), котру він саме так – тільки на ім'я – називав в листах («Агата тебе тоже кланяется...»). Так, вочевидь, звертався він до неї і в безпосередньому спілкуванні.

Природно, що автори життєписних творів про Шевченка, послуговуючись одними й тими ж джерельними відомостями, за всіх домислових авторських можливостей мали зважати на фактологію при зображенні осмислюваної історії, звісно, кожен по-своєму в міру таланту й художніх завдань у творі, концепції образу Шевченка і часу написання повісті чи роману. Ясна річ, ці ж механізми мали діяти і при інтерпретуванні письменниками-біографами обставин і мотивів, принаймні з боку Шевченка, різкого охолодження стосунків між поетом і комендантшею, зокрема і в тому, на кого з них покласти «основну провину» за розрив. Дослідники-шевченкознавці, ті ж О. Кониський, П. Зайцев, М. Шагінян та інші, за всієї прихильності до постаті Шевченка, все ж прагнули до об'єктивнішого оціночного погляду на згаданий розрив стосунків і його причини. Із Шевченкових листів і записів відомо про те, які чинники зумовили його розчарування Агатою (нібито її картярство, не мотивоване нею припинення прогулянок, деякі її зауваження Тарасові). У студіях про Шевченка про все це мовлено, але дослідники вбачали (і вбачають) у різко змінених поетових думках-почуттях до Ускової і його неправоту. «Власне кажучи, – нотував П. Зайцев, – нічого в ній (Агаті – *В.П.*) не змінилося, – лишилася та сама, яка була й тоді, коли її пізнав (Шевченко – *В. П.*) і в неї закохався, але вражене самолюбство поета силою фантазії обернуло недавню приятельку в бездушну кокетку і картярку» [10, с. 284]. Сутнісно схожі міркування, що їх цитовано вище, висловив і сучасний шевченкознавець В. Мельниченко. Письменники-біографи обставини і мотиви розриву взаємин у творах інтерпретували по-різному, зокрема і сприймаючи згадані мотиви Шевченка, стаючи на його бік і піддаючи більшому чи меншому осудові молоду комендантшу, її поведінкову лінію.

Достатньо показові в цьому творі шевченкіани першої половини 1960-х, зокрема роман «Тарасові шляхи» О. Іваненко та драматична поема «Тарасова доля» Л. Забашти. Обидві письменниці, що добре помітно, не тільки були обізнані з відповідною джерельною базою, але й витримували означений тією базою подієвий плин взаємин Шевченка й Ускової, навіть більше – достатньо активно, зокрема в романі О. Іваненко, інтегрували уривки документів у художні тканини творів. Оскільки це твори шевченкіани, то цілком логічно і природно, що образ головного героя – Шевченка – перебуває, сказати б, у «сильній позиції», оцінка сюжетних подій і колізій – передовсім від його імені та від його відчуття-розуміння. Відповідно й зафіксовані в різних джерелах (листах, «Щоденнику», творах Шевченка) судження перетікають у сюжети роману і драматичної поеми практично без якихось посутніх переосмислень.

О. Іваненко уміщує у свій твір доволі розлогі описи спілкування Шевченка з дітьми Ускових (можливо, однією з причин цього є адресованість роману «середньому і старшому шкільному вікові») і саме через ці картини показує поетове зближення з родиною коменданта укріплення. Скажімо, Тарасове знайомство з Агатою за сюжетом сталося тоді, коли поет захопився забавами з Дмитриком Усковим: «Мати, дружина коменданта, глянула вдячно на Тараса теплими

очима. Вираз її молодого обличчя був привітний, доброзичливий, можливо, вона була навіть дуже гарною, але Тарас тоді не помітив, тільки відзначив, яке миле, миле обличчя» [11, с. 586]. Оскільки бачимо в цитованому і портретні штрихи молодої комендантші, то маємо зауважити, що в цьому випадку повістярам-романістам не було потреби щось надто домислювати в портретуванні Агати, бо Шевченко лишив кілька портретів цієї жінки, «поклопотавшись» про майбутніх письменників-життєписців. У цій історії «територія» художніх письменницьких домислів зміщувалась у сферу показу внутрішніх переживань героїв або моделювання діалогів і монологів.

Письменниця в романі творить психологічно проникливу картину згасання малолітнього сина Ускових, побивання матері за ним і глибокі Шевченкові вболівання. На такому візуально-смысловому тлі зароджуються й почуття поета до Агати: «Агата схилилась над могилою, і Тарас мимоволі замилювався на чистий, скорботний профіль молодої жінки. Легке волосся повилосся на потилиці над шиєю, на блідих щоках лягли тіні від довгих вій...» [11, с. 591]. Нотки любовних і не тільки любовних Шевченкових почуттів у романі проростали зі щирого глибокого його співчуття до великої материнської, людської трагедії жінки, яка втратила дитя, – мотивація абсолютно органічна для Шевченка з його невідомою любов'ю до дітей і материнства. «Він став частіше і частіше дивитися на неї, на її гарне лице, і вона здавалась такою підвищеною у своїх душевних якостях, такою незвичайною своєю красою в цьому відлюдному краї, на березі Каспію, де піски, самі піски, а в пісках казарми...» [11, с. 591]. Розчулений поет готовий писати ікону Марії-Богородиці з образу Агати, він захоплено пише про неї в листах, уривки з яких О. Іваненко вміщує в тексті. Письменниця мистецьки майстерно й видимо акцентовано творить саме безкорисливі й безгріховні, власне платонічні почуття поета до молодої жінки. Задля цього авторка роману вводить у контекст зображуваної історії Шевченкові спогади про його ж колишні почуття до Ганни Закревської («О, Ганна – то зовсім інше...»), до інших жінок, ніби підкреслюючи інакшість, особливість його почуттів до Агати.

«Навіть тіні чогось порочного... Так, він міг завжди щирими очима дивитися в очі їй, її чоловіку і переніс любов до хлопчика на маленьку жваву Наталочку. Йому нічого не було потрібно, крім співчуття. Не йому, боронь боже, не його стражданням і поневірянням... Йому потрібне було співчуття поезії, красі, мистецтву – і тому, що було для нього найсвятішим, що підтримувало його сили. Йому здавалося, саме це співчуття і є непохитною основою їхньої дружби і його непорочної любові, про відповідь на яку він і не мислив» [11, с. 592]. В іншому місці романістка ще раз відтворює суголосні Шевченкові роздуми, якому «здавалось – вона розуміє все, вона мовчки приймає його шанобливу, скромну і мовчазну любов і віддаровує найкоштовнішим даром – своїм співчуттям, своєю дружбою, своїм розумінням його – художника» [11, с. 593]. Саме такими творить Шевченкові почуття до Агати О. Іваненко. Звісно, такою є версія авторки роману, зіперта хоча б на загальновідомі уривки з поетових листів до Бр. Залеського. Можна припускати, що О. Іваненко, моделюючи в романі таку версію взаємин Тараса й Агати і знаючи подальший плін тих взаємин, а саме глибоке Шевченкове розчарування в молодій жінці, ніби програмувала Агатину провину за охолодження і розрив стосунків. Мовляв, картярством, побутовізмом і своїми дріб'язковими докорами Шевченкові вона виявилась негідною тих почуттів, на які її підніс поет, не здатною відповідати високим його сподіванням.

Подальше розгортання цієї сюжетної лінії доволі виразно стверджує спостережену тенденцію. Так само розлого, як виписана в романі історія Тарасового захоплення Агатою, витворено і процес його розчарування жінкою. Правда, О. Іваненко не негативує образ комендантші, а радше «відкриває очі» Шевченкові на Агату, отямлює його від його ж захмарних уявлень, Ускову ж, образно кажучи, ставить на землю. Після всіх епізодів розчарувань, картярства (до речі, романістка показує Агату не запеклою картяркою, навпаки, комендантша тут просить лікаря Нікольського, від якого почула про плітки щодо прогулянок із Тарасом, навчити «в ералаш грати»), Агатиних дорікань, романний Шевченко приходить до висновку, що «Агата – добра,

звичайна провінціальна жінка. Він сам винний, що поставив її так високо» [11, с. 597]. У цій цитаті вчуваємо відлуння дослідницьких думок відповідної тематики, тих же, скажімо, П. Зайцева чи М. Шагінян. О. Іваненко, безсумнівно, добре знала джерельну базу цієї теми, поділяла немало оціночних суджень звідти. Романістці, вочевидь, імпонувала думка М. Шагінян про Шевченкову жорстку чи й жорстоку реакцію на пережите розчарування: «І тут з Шевченком відбулося щось дивне: він так глибоко, так конфузно-несамовито пережив своє розчарування, своє падіння з неба на землю, що, добрий і лагідний від природи, він став мститися бідолашній Агафії Усковій якоюсь невиситимою літературною помстою» [2, с. 151]. Тут ідеться про негативовані образи жінок у повістях «Прогулка...» і «Художник», списані нібито з образу Агати.

У романі О. Іваненко фінальний епізод історії такий: «І все перемагає письменник. Правда, не у віршах лишив він спогад про обірвану коротку любов. Він дав волю своїй іронії, своєму сарказмові і кількома сатиричними рядками змалював в оповіданнях портрет привілейованої красуні-картярки. Це була помста за своє обдурене почуття. Та вона цих оповідань не читала» [11, с. 593]. Отже, й тут мовлено про Шевченкову помсту. З таким вердиктом не всі погоджуються. Наприклад, згаданий В. Мельниченко заперечив цитовану вище тезу М. Шагінян про «літературну помсту»: «Не можу з цим погодитися. Романтичний і мудрий поет у глибині душі насправді все зрозумів і розстався із Агатою Омелянівною по-доброму, всі його негативні судження й емоції, звинувачення й лементування залишилися в «Щоденнику» та повістях» [7, с. 13].

Немало типологічних збіжностей відповідного змісту бачимо і в драматичній поемі Л. Забашти, звісно, з урахуванням жанрових особливостей твору. Описана в «Терновій долі» дія відбувається в Новопетровському укріпленні. Ускови всіляко прагнуть полегшити солдатську долю Шевченка, зокрема й Агата. Захищаючи поета, вона водночас просить його берегтися, не загострювати стосунки з підступними командирами, не писати політичні вірші. За сюжетом, саме Агата запрошує Тараса на прогулянку, за що митець їй вдячний і виявляє свої почуття.

Ускова: Ну, не хиліте, друже, голови,

Приходьте на кладовище, я прошу...

Я так люблю ту мрійну тишину

І вашу щиросердню розмову...

Шевченко: ...Агато, любя... З вами й по землі

Ходити легко... За дітьми сумую... [12, с. 50]

Зі спогадів і документів відомо, що реальна комендантша не пояснила Шевченкові причин припинення спільних прогулянок, чим дуже вразила його. Авторка ж драматичної поеми вкладає в уста Агати мовлені небайдужому до неї Тарасові слова: «Люди злі. Уже й про нас пустив хтось плітку злую...». Поет не надає тому особливого значення, бо ж «Хто чисту дружбу ганити посміє?...», та й сама жінка говорить: «Хай дурні плещуть. Не моя вина...» [12, с. 51]. Надалі за сюжетом обоє ведуть щирі розмови, зокрема й на тему творчості, змістом якої, тобто розмови, Л. Забашта формує розуміння їхніх взаємин як вельми довірливих, але тільки дружніх, зокрема з боку Агати. «Падіння» жінки в очах Шевченка стається зовсім несподівано. Він бачить її за картярським столом і, вражений, говорить:

І жінка ця була моїм кумиром,

Мадонною святою. А вона

Картярка й тільки. Як же, бідна, пнеться,

Щоб всім сподобатись. Нікчемна і дурна... [12, с. 62]

Поет різко цурається жінки, яку, здається, боготворив. Такою виписана історія в «Терновій долі». Фінальною картиною розставання героїв, коли Шевченка відпускають із заслання, Л. Забашта теж прагне показати вищість Тараса в їхніх взаєминах, ніби виправдовуючи його за різкі слова на адресу Агати, котра промовляє до поета: «Простіть, Тарасе, нам за сліпоту...» [12, с. 64]. Таким моделюванням розв'язки стосунків письменниці, вочевидь, підіграла

Шевченкові, зважила вона й на обставини часу, зокрема й часу літературного, коли інтерпретувала взаємини Шевченка з Усковою тільки як щирю дружбу, бо ж у Тараса Григоровича, як видно хоча б із його листів, інших записів і спогадів, почуття були глибшими, інтимнішими. Але ж показ таких почуттів, та ще й почуттів Шевченкових, навіть у добу шістдесятиництва, не надто заохочувався.

До цієї ж смислової ніші слід віднести й вірш Григорія Донця «Давні друзі», написаний 1961 року. За сюжетом вірша Шевченко після заслання відвідує в Києві давнього друга Івана Сошенка, прогулюється з ним пагорбами Києва, милується Дніпром... Принагідно в розмові поет згадує про заслання і про Агату. За творчою версією Г. Донця, немало чим суголосною з інтерпретаціями О. Іваненко та Л. Забашти, Ускова постає ще й лукавою, звабною та лицемірною...

Мовить Шевченко:

Стрічав я і за Касп'єм лукаву...

П'ємо, бувало, з комендантом каву

(Приймав мене він часто, наче брата),

А вірняя жона його Агата

Мене запрошує – за згодою Ускова –

Пройтись туди, де сутінь вечорова...

Про мене все в дорозі розпитає,

А потім змовкне, знову щось говорить,

В тенета серце бідне моє ловить, –

Не для взаємної великої любові,

А так – знічев'я, щоб зловить на слові

І тішитись від скуки, – для розради.

Облишив я ті гулянки з досади,

Щоб не ловитись на гачок надалі... [13, с. 194–195].

Не без певного здивування доводиться констатувати, що в інших творах 1960-х років про Шевченка історія його взаємин з Усковою практично обійдена більшою увагою, бо, скажімо, і в романі Б. Вадецького «Акин Терезі», і в романі Є. Єнджеєвича «Українські ночі...» натрапляємо тільки на короткі згадки про Агату. Можна тільки виказувати здогади, чому так сталося. Поляк узагалі обійшовся однією фразою про те, що Шевченко «зробив портрети коменданта і його дружини, пані Агати, яку по-лицарськи кохав» [14, с. 378], хоч і в ній дано характеристику поетовим почуттям.

Трохи цікавіше і, мабуть, промовистіше про це сказано в романі Б. Вадецького. Цей письменник виписав тільки дуже характеристичний портрет Агати, в якому він не пошкодував і явно негативних штрихів, котрі ніби самі собою промовляли, що така жінка не є гідною Шевченка, не заслуговує його особливих почуттів. Оскільки ж цей портрет поданий тут «очима» Тараса, то достатньо майстерно в художньому сенсі показане і його амбівалентне ставлення до Агати: «Агафія Омелянівна слухала і сміялася, збираючи на стіл. Курликливий її смішок був тепер неприємний (Тарасу – В. П.), у м'якому овалі не позбавленого краси й доброти обличчя проявлялася безхарактерність, у вигині рота – якесь капризування. Чи за давньою звичкою до цієї жінки, чи з прихильності до дому коменданта Тарасові Григоровичу хотілося думати про неї краще. А раптом і насправді вона порожня, та ще й блудниця! І веде себе зараз у розмові так, ніби давно вже знає все, про що говорить чоловік, спішить підтвердити, поспівчувати, – ні, все це показне! Не дай бог помисливості піддатися. Ускову завжди він буде любити. Й чи багато він помилявся в людях?». Вочевидь, обстоюючи колізію Шевченкового платонічного кохання «без взаємності», романіст не вважав за потрібне вдаватися до ширших інтерпретацій відомої з різних джерел сторінки інтимного життя поета. Цей прозаїк, треба сказати, часом доволі вільно вівся з реальними фактами, що видно, скажімо, й у показі доньки Ускових Ната-

лії, яку з малих літ бавив Шевченко, значно старшою, аніж вона була насправді на момент звільнення поета від солдатчини.

Схожим чином повівся з цікавою нам історією і Василь Шевчук у своїй діалогії про Шевченка. Він теж обійшовся характеристичним портретуванням Агати Ускової, нібито баченим очима романного Шевченка, й цим досяг художньої «густини» втілених смислів. На відміну від Б. Вадецького, В. Шевчук творить цілком позитивний портрет молодої комендантші, такий, що змушує романного Тараса задуматись і згадати минуле, характеристично «отямитись» у своєму часі і просторі.

«Агата зашарілася. І тільки зараз, вперше, Тарас помітив її вродливість, ніжність її лица, хоча воно було уже ледь-ледь припухле. Високий лоб, великі карі очі і довга ніжна шия... Давно вже він так близько не бачив жінки, матері. Це хвилювало й сковувало, неначе й досі був юнаком...

... – Це добрий дядя, Дмитрику. – всміхнулася до нього мати. І від тієї усмішки в Тараса щось стрепенулося побіля серця. – Йди, йди до мами!

Чимось вона йому нагадувала Закревську Ганну... Може, отим ласкавим «йди, йди до мами», яке звучанням навіть було подібне... Господи! Йому вже тридцять дев'ять, пішло з гори, а він і досі дивиться з благоговінням, з трепетом на чудо материнства!...» [15, с. 482].

Цей романіст далі творить немало сторінок зі стосунками Шевченка й Іраклія Ускова, але комендантова дружина там уже відсутня, як і надалі в усьому романі-діалогії. Певно, і В. Шевчук вважав за потрібне тільки стисло означити життєвий епізод.

Висновки. Отже, можемо констатувати, що шевченкіана поч. 1960-х, передовсім романна, нешироко, але помітно започаткувала художньо-документальне відтворення сфери приватного, інтимно-любовного буття Тараса Шевченка. Інтерпретація Шевченкових взаємин з Агатою Усковою є тому підтвердженням. При цьому пам'ятаємо про дотоді та й дотепер недруковані твори – «Повість про нещасливе кохання поета Тараса Шевченка» Г. Шкурупія і тетралогію «З сім'ї геніїв» Г. Хоткевича, в яких іще на поч. 1930-х цікава нам тема поставала. У написаних пізніше творах шевченкіани й ця, й інші любовні історії в житті Шевченковому знайшли розвиток і вельми цікаві варіації, помітно збагативши літературний образ українського генія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / редкол. : М.Г. Жулинський та ін. ; Національна академія наук України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2012–2015, т.т. 1–6.
2. Шагінян М. Тарас Шевченко / перекл. В. Іванисенко. Київ : «Дніпро», 1970. 254 с.
3. Пухний О. Кобзареве весілля. *Сміла*. 1998. 20–24 березня. С. 7.
4. Ковтун Ю. Кохані жінки Шевченка. Тарасові музи. Київ : Україна, 2004. 207 с.
5. Козак М. Дано любить, терпить, страждать... Драма особистого життя Тараса Шевченка. Луцьк : Волинська книга, 2007. 100 с.
6. Тарас Шевченко у приватному житті : збірник статей. Київ : Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України, 2014. С. 119–152.
7. Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Я полюбив її піднесено, чисто, всім серцем...» *Слово Просвіти*. 2019. Ч. 24. 13–19 червня.
8. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. Київ : ТОВ «Кліо», 2014. 672 с.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / редкол. : М.Г. Жулинський та ін. Т. 6. Київ : Наукова думка, 2003. 632 с.
10. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ : АТ «Обереги», 1994. 456 с.
11. Іваненко О. Тарасові шляхи : роман. Київ : Веселка, 1982. 743 с.
12. Забашта Л. Скрипка Страдіваріуса. Поезії та драматична поема. Київ : Молодь, 1964. 154 с.
13. Донець Г. Вибране: поезії. Київ : Дніпро, 1983. 420 с.
14. Єнджеєвич Є. Українські ночі, або Родовід генія : роман / перекл. з польської В. Іванисенка. Львів : ЛДКФ «Атлас», 1997. 443 с.
15. Шевчук В. Син волі : роман у двох книгах. Київ : Дніпро, 1989. 715 с.